

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2024; 1(54): 232-234

© 2024 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. Sushant Pradhan

Guest Faculty,
Department of Sanskrit,
Utkal University, Vani Vihar,
BBSR-751004

वाल्मीकिरामायणे विवाहव्यवस्था : एकं सामाजिक-सांस्कृतिक- धार्मिकम् अध्ययनम्

Dr. Sushant Pradhan

सारांशः

विवाहः (vivāha) भारतीयसामाजिकधार्मिकजीवने सदा केन्द्रस्थानं धारयति। प्राचीनहिन्दूसमाजे विवाहः केवलं स्त्रीपुरुषयोः सामाजिकः संविद्रूपः सम्बन्धः नासीत्, अपितु धर्म, पारिवारिककर्तव्य, वैदिकसंस्कार, आध्यात्मिकाभिलाषा च इत्येतेषु गाढरूपेण प्रतिष्ठितः पवित्रः संस्कारः आसीत्। वाल्मीकिरामायणम् नैतिकादर्शानां वीरतायाश्च महाकाव्यत्वेन प्रसिद्धम् अस्ति, तथापि तत् प्राचीनभारतीयसमाजस्य सामाजिकसंस्थाः सांस्कृतिकपरम्पराश्च ज्ञापयति। तासु संस्थासु विवाहव्यवस्था अत्यन्तमहत्त्वपूर्णस्थानं धारयति। प्रस्तुतः शोधलेखः वाल्मीकिरामायणे प्रतिफलितानां विवाहस्य विविधपक्षाणां विश्लेषणं करोति।

अस्मिन् अध्ययने महाकाव्ययुगे विवाहस्य महत्त्वं प्रयोजनानि च परीक्षितानि सन्ति। तेषु कामतृप्तिः, धार्मिकानुष्ठानम्, सामाजिकस्थैर्यम्, सन्तानोत्पत्तिश्च प्रमुखतया विवेचिताः। विवाहस्य मानवशास्त्रीयपृष्ठभूमिः तथा विविधविवाहप्रकाराणां विकासः अपि अत्र निरूपितः। धर्मशास्त्रीयपरम्परायां स्वीकृतानां ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, आसुर, गान्धर्व, राक्षस तथा पैशाच इत्यष्टविवाहप्रकाराणां विस्तृतरूपेण चर्चा कृता अस्ति। विशेषतया वाल्मीकिरामायणे विभिन्नचरित्रेषु प्रसङ्गेषु च प्रत्यक्षतया वर्णितानां विवाहप्रकाराणां विश्लेषणं कृतम्।

अध्ययने स्वयम्बरप्रथा, वर्णान्तरविवाहः, विधवाविवाहः, बहुपत्नीत्वम्, एकपत्नीव्रतम्, बहुपतित्वम्, विवाहपूर्वसम्बन्धाः, विवाहविच्छेदः, दहेजप्रथा च इत्यादीनां सामाजिकविषयाणामपि परीक्षणं कृतम्। श्रीरामस्य एकपत्नीव्रतस्य आदर्शः राजकुलेषु प्रचलितेन बहुपत्नीत्वेन सह तुलितः। तथैव महाकाव्यसमाजे स्त्रीणां स्थानं विवाहसम्बद्धनैतिकमूल्यानि च अपि परीक्षितानि।

अस्य अनुसन्धानस्य निष्कर्षः अस्ति यत् वाल्मीकिः आदर्शमूलकं तथापि यथार्थपरकं समाजचित्रं प्रस्तुतवान्, यत्र विवाहः पवित्रकर्तव्यरूपेण सामाजिकव्यवस्थायाः आधाररूपेण च स्वीकृतः। यद्यपि आसुर, राक्षस तथा पैशाचप्रभृतयः विवाहप्रकाराः समाजे विद्यमानाः आसन्, तथापि महाकाव्ये ब्राह्मप्राजापत्यादयः नैतिकधार्मिकदृष्ट्या प्रशस्ताः विवाहप्रकाराः गौरवेण वर्णिताः। अन्ततः वाल्मीकिरामायणे विवाहव्यवस्था धार्मिकादर्शानां सामाजिकपरम्पराणां नैतिकमूल्यानां मानवीयभावनानां च समन्वितरूपं प्रतिपादयति, येन प्राचीनभारतीयसभ्यतायाः गम्भीरबोधः प्राप्यते।

प्रमुखशब्दाः

विवाहः, वाल्मीकिरामायणम्, हिन्दूविवाहः, ब्राह्मविवाहः, प्राजापत्यविवाहः, गान्धर्वविवाहः, राक्षसविवाहः, पैशाचविवाहः, आसुरविवाहः, स्वयम्बरः, एकपत्नीव्रतम्, बहुपत्नीत्वम्, एकपत्नीप्रथा, विधवाविवाहः, वर्णान्तरविवाहः, धर्मशास्त्रम्, प्राचीनभारतीयसमाजः, महाकाव्यकालीनस्त्रीजीवनम्, सामाजिकपरम्पराः, परिवारसंस्था, धर्मः, वैदिकसंस्कृतिः, पितृसत्तात्मकपरिवारः, विवाहसंस्काराः, वाल्मीकिः, महाकाव्यपरम्परा, हिन्दूसामाजिकव्यवस्था, धार्मिककर्तव्यम्, दाम्पत्यनीतिः, संस्कृतसंस्कृतिः, भारतीयसभ्यता।

Correspondence:

Dr. Sushant Pradhan

Guest Faculty,
Department of Sanskrit,
Utkal University, Vani Vihar,
BBSR-751004

प्रस्तावना

विवाहः मानवसभ्यतायाः प्राचीनतमासु पवित्रतमासु च सामाजिकसंस्थासु अन्यतमः अस्ति। भारतीयसंस्कृतौ विवाहः केवलं सामाजिकसम्बन्धः न मन्यते, अपितु धर्मेण, परम्परया, सामाजिककर्तव्येन च पवित्रीकृतः संस्कारः इति स्वीक्रियते। प्राचीनभारतीयमनीषिणः विवाहं धर्मपालनस्य, वंशपरम्परारक्षणस्य, यज्ञादिकर्मणां सम्पादनस्य, सामाजिकाध्यात्मिकसमन्वयस्य च अनिवार्यं साधनम् अमन्यन्त। अतः षोडशसंस्काराणां मध्ये विवाहः विशिष्टं गौरवपूर्णं स्थानं धारयति।

वाल्मीकिरामायणम् भारतस्य महानतमेषु महाकाव्येषु अन्यतमम् अस्ति। तत् केवलं काव्यसौन्दर्यस्य आदर्शः न, अपितु प्राचीनभारतीयसमाजस्य ऐतिहासिकसामाजिकदर्पणमपि अस्ति। अस्मिन् महाकाव्ये पारिवारिकजीवनस्य, सामाजिकसम्बन्धानां, नैतिकमूल्यानां, विवाहसंस्थानां च विविधाः पक्षाः सजीवरूपेण चित्रिताः सन्ति। राम, सीता, दशरथ, जनक, रावण, सुग्रीवादीनां चरित्राणां माध्यमेन वाल्मीकिः विवाहस्य आदर्शपक्षं व्यवहारिकपक्षं च सम्यगुपस्थापयति।

उपलब्धाध्याये स्पष्टतया प्रतिपादितम् अस्ति यत् विवाहः गार्हस्थ्यश्रमस्य मूलाधारः आसीत्, यः अन्येषामपि आश्रमाणां पोषकः मन्यते स्म। विवाहसंस्था जैविक, धार्मिक, भावनात्मक तथा सामाजिकप्रयोजनानि पूरयति स्म। सा वैदिकसंस्कारैः पारिवारिककर्तव्यैश्च घनिष्ठतया सम्बद्धा आसीत्। अध्याये एतदपि प्रतिपादितं यत् समाजे विविधाः विवाहप्रकाराः सहअस्तित्वेन प्रचलिताः आसन्, यद्यपि तेषु केचन सामाजिकदृष्ट्या प्रशस्ताः, अपराः नैतिकदृष्ट्या निन्दिताश्च आसन्।

प्रस्तुतस्य अध्ययनस्य उद्देश्यं वाल्मीकिरामायणे वर्णितायाः विवाहव्यवस्थायाः सामाजिक, धार्मिक, मानवशास्त्रीय तथा नैतिकदृष्ट्या परीक्षणम् अस्ति। अस्मिन् लेखे प्राचीनभारते प्रचलितानां विवाहप्रकाराणां तेषां महाकाव्ये प्रतिफलितरूपस्य च विश्लेषणं क्रियते। तथैव वर्णान्तरविवाहः, विधवाविवाहः, दहेजप्रथा, बहुपत्नीत्वम्, एकपत्नीप्रथा च इत्यादयः सामाजिकविषयाः अपि विवेचिताः। एतेषां विश्लेषणेन वाल्मीकिना परिकल्पितस्य आदर्शपारिवारिकजीवनस्य नैतिकसामाजिकव्यवस्थायाश्च स्वरूपं ज्ञातुं प्रयत्नः कृतः अस्ति।

१. विवाहस्य संकल्पना तथा महत्त्वम्

विवाहः (vivāha) सर्वेषां हिन्दू-संस्काराणां मध्ये अत्यन्तमहत्त्वपूर्णः संस्कारः आसीत्। सः केवलं सामाजिकव्यवस्था नासीत्, अपितु प्रेम, कामतृप्ति, सन्तानोत्पत्ति, सामाजिकसुरक्षा तथा आध्यात्मिकोन्नति समन्वययन् पवित्रः संस्कारः आसीत्। विवाहसंस्था पतिपत्न्योः स्थायिसम्बन्धं स्थापयति स्म तथा गार्हस्थ्यश्रमस्य आधाररूपेण प्रतिष्ठिता आसीत्, यः सामाजिकजीवनस्य मूलाधारः मन्यते स्म। एन. सी. सेनगुप्त-महोदयः प्रतिपादयति यत् हिन्दूविवाहः धर्म, विधि तथा

सामाजिकपरम्पराभिः समन्वितः पवित्रसंस्काररूपेण विकसितः¹। अथर्ववेदेऽपि विवाहसंस्कारस्य गृहजीवनस्य च विषये विपुलाः सूचनाः दृश्यन्ते²। तथैव तैत्तिरीयब्राह्मणे उक्तम् अस्ति यत् पत्नीविहीनः पुरुषः अपूर्णः भवति तथा यज्ञकर्मणि अयोग्यः भवति³। वाल्मीकिरामायणे विवाहस्य एषः पावनः आदर्शः सर्वत्र दृश्यते। विवाहः सामाजिकनिरन्तरता, धार्मिकानुष्ठानं तथा गृहस्थजीवनस्य स्थैर्यस्य कृते अनिवार्यः मन्यते स्म।

२. धार्मिकसंस्काररूपेण विवाहः

प्राचीनभारतीयचिन्तने विवाहः धर्मेण पवित्रीकृतः संस्कारः आसीत्। अध्याये स्पष्टतया उक्तम् अस्ति यत् विवाहः केवलं भावनात्मक-कामवासना-तृप्त्यर्थं न, अपितु धार्मिकपारिवारिककर्तव्यपरिपालनार्थम् अभवत्। पाणिनिना “पत्यूर्नो यज्ञसंयोगे” इति सूत्रेण विवाहस्य यज्ञेन सम्बन्धः प्रतिपादितः⁴। पत्नी धार्मिककर्मसु गृहजीवनस्य च समभागिनी मन्यते स्म।

अध्यायेऽपि प्रतिपादितम् अस्ति यत् विवाहानन्तरं सम्पूर्णगृहभारः स्त्रियै समर्पितः भवति स्म। सा केवलं शारीरिकावश्यकतानां पूर्तिं न, अपितु गृहस्य सुखं, समृद्धिं, नैतिकसन्तुलनं च संरक्षति स्म। एवं हिन्दूविवाहः जैविक, धार्मिक तथा लौकिकजीवनस्य समन्वयकारी संस्कारः आसीत्।

३. विवाहस्य प्रयोजनानि

वैदिकमहाकाव्यपरम्परायां विवाहस्य अनेकानि प्रयोजनानि स्वीकृतानि आसन्।

(क) कामतृप्तिः

वैधकामतृप्तिः विवाहस्य प्रमुखेषु प्रयोजनेषु अन्यतमम् आसीत्। अध्याये सिग्मण्ड् फ्रायड्-महोदयस्य सिद्धान्तस्य उल्लेखः कृतः, यस्यानुसारं कामवासना मानवस्य मूलप्रवृत्तिः अस्ति। विवाहः अस्याः प्रवृत्तेः सामाजिकमान्यतां दत्त्वा नैतिकव्यवस्थां संरक्षति स्म।

(ख) धर्मपालनम्

विवाहः धर्मस्य पालनाय साहाय्यकरः आसीत्। हिन्दूदर्शने धर्म, अर्थ, काम तथा मोक्ष इति पुरुषार्थत्रयं स्वीकृतम्। के० एम० कपाडिया-महोदयः प्रतिपादयति यत् भारते विवाहः मूलतः धार्मिककर्तव्येन सामाजिकदायित्वेन च सम्बद्धः आसीत्⁵। विवाहितः पुरुषः एव यज्ञादिकं धार्मिककर्म कर्तुं अर्हति स्म।

(ग) सन्तानोत्पत्तिः सामाजिकनिरन्तरता च

राजबली पाण्डेय-महोदयस्य मते वैदिकसमाजे सन्तानोत्पत्तिः वंशपरम्परारक्षणं च विवाहस्य मुख्यप्रयोजनम् आसीत्⁶। समाजस्य राष्ट्रस्य च स्थैर्यार्थं सन्तानस्य आवश्यकता आसीत्।

४. विवाहस्य प्रकाराः

प्राचीनभारतीयसमाजे विवाहस्य अष्टौ प्रकाराः स्वीकृताः आसन्। आश्वलायनगृह्यसूत्रे मनुस्मृतौ च ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, आसुर, गान्धर्व, राक्षस तथा पैशाच इति प्रकाराः उल्लिखिताः⁷।

एतेषु आद्याः चत्वारः “प्रशस्ताः” मन्यन्ते स्म, अन्तिमाश्चत्वारः “अप्रशस्ताः” इति परिगणिताः।

५. ब्राह्मविवाहः

ब्राह्मविवाहः सर्वाधिकः पवित्रः सम्माननीयश्च विवाहप्रकारः मन्यते स्म। अस्मिन् प्रकारे कन्यायाः पिता अलङ्कृतां कन्यां विदुषे सद्गुणसम्पन्नाय वराय विनामूल्यं समर्पयति स्म। मनुस्मृतौ⁸ एषः विवाहः श्रेष्ठतमः इति प्रशंसितः।

वाल्मीकिरामायणे अस्य प्रकारस्य अनेकानि उदाहरणानि दृश्यन्ते। राजा कुशनाभः स्वस्य शतं कन्याः ब्रह्मदत्ताय वैदिकविधिना प्रदत्तवान्⁹। तथैव शान्तायाः ऋश्यशृङ्गेण सह विवाहः, पुलस्त्यस्य तृणबिन्दुकन्याया सह विवाहश्च अस्मिन् वर्गे अन्तर्भवतः¹⁰।

ए० एस० आल्टेकर-महोदयस्य मते ब्राह्मप्राजापत्यविवाहयोः सामाजिकस्वरूपे विशेषभेदः नास्ति¹¹।

प्राजापत्यविवाहः

प्राजापत्यविवाहे कन्या एतादृशेन उपदेशेन दीयते स्म यत् पतिपत्न्यौ संयुक्तरूपेण धार्मिकसामाजिककर्तव्यपालनं कुर्याताम्¹²।

रामसीतयोः, लक्ष्मणोर्मिलयोः, भरतमाण्डव्योः तथा शत्रुघ्नश्रुतकीर्त्योः विवाहाः अस्य प्रकारस्य प्रमुखोदाहरणानि सन्ति। जनकः कुशध्वजश्च स्वकन्याः भूषणैः अलङ्कृत्य अयोध्यायाः राजपुत्रेभ्यः समर्पितवन्तौ। एन० सी० सेनगुप्त-महोदयः मन्यते यत् अयं विवाहः धार्मिककर्तव्ये पारिवारिकजीवने च सहकारभावं प्रतिपादयति¹³।

७. आसुरविवाहः

आसुरविवाहे वरः कन्यापक्षाय धनं प्रदाय कन्यां गृह्णाति स्म¹⁴। अस्मिन् प्रकारे भौतिकविनिमयस्य प्रमुखता दृश्यते तथा विवाहस्य आध्यात्मिकपावनता क्षीयते।

आनन्दगुरुगे-महोदयः दशरथस्य कैकेय्या सह विवाहम् आसुरविवाहस्य उदाहरणम् इति मन्यते, यतः दशरथः कैकेय्याः पुत्रस्य राज्याधिकारं प्रतिजज्ञे¹⁵। वाल्मीकिरामायणे अयं प्रसङ्गः अयोध्याकाण्डे¹⁶ उल्लिखितः अस्ति।

८. गान्धर्वविवाहः

गान्धर्वविवाहः परस्परप्रेम्णा स्वेच्छया च सम्पन्नः विवाहः आसीत्। मनुः तम् “कामसंयोगजन्यः विवाहः” इति वर्णयति¹⁷।

वाल्मीकिरामायणे कतिपयानि उदाहरणानि दृश्यन्ते, यत्र स्त्रियः स्वेच्छया वरान् वृण्वन्ति। कतिपयाः दिव्याङ्गनाः रावणं स्वेच्छया पतिरूपेण स्वीकृतवन्त्यः, शूर्पणखा च रामं विवाहार्थम् अभ्यर्थितवती¹⁸। एते उदाहरणानि सूचयन्ति यत् प्रेमाधारितविवाहाः व्यवस्थापितविवाहैः सह समाजे प्रचलिताः आसन्।

९. राक्षसविवाहः

राक्षसविवाहः बलात् कन्याहरणरूपः विवाहः आसीत्, यत्र कन्यायाः बान्धवान् पराजित्य अथवा हिंसित्वा कन्या हियते¹⁹।

रावणस्य आचरणं अस्य प्रकारस्य प्रमुखोदाहरणम् अस्ति। सः सीतां बलात् अपहृतवान् तथा अन्याः अपि स्त्रियः बलपूर्वकं नीतवान्²⁰। अयं प्रकारः प्राचीनसमाजस्य बलप्रधानमानसिकतां प्रकाशयति।

१०. पैशाचविवाहः

पैशाचविवाहः सर्वाधिकनिन्दितः विवाहप्रकारः मन्यते स्म। मनुस्मृतौ निद्रितायाः, मदोन्मत्तायाः वा स्त्रियाः सह बलात् मैथुनं पैशाचविवाहः इति निर्दिष्टम्²¹। उत्तरकाण्डे रम्भायाः प्रति रावणस्य दुराचारः अस्य उदाहरणम् अस्ति²²। एतादृशं कर्म समाजेन घोरतया निन्दितम्।

References

1. N. C. Sengupta, Evolution of Hindu Marriage, p. 30
2. Atharvaveda, XVIII
3. Taittirīya Brāhmaṇa II.2.2.6; II.9.4.7
4. Aṣṭādhyāyī 4.1.33
5. K. M. Kapadia, Marriage and Family in India, p. 168
6. (Rajbali Paṇḍey, Hindu Saṃskāras, p. 193
7. Aśvalāyana Gṛhyasūtra 1.6; Manusmṛti 3.21
8. Manusmṛti 3.27
9. Vālmīki Rāmāyaṇa, Bālakāṇḍa 1.33.21
10. (Vālmīki Rāmāyaṇa, Uttarakāṇḍa 7.2.25; 7.3.3
11. A. S. Altekar, The Position of Women in Hindu Civilization, p. 46
12. Manusmṛti 3.30
13. N. C. Sengupta, Evolution of Hindu Marriage, p. 91
14. Manusmṛti 3.31
15. Ananda Guruge, The Society of the Rāmāyaṇa, p. 194
16. अयोध्याकाण्डे¹ 2.107.3
17. Manusmṛti 3.32
18. Vālmīki Rāmāyaṇa, Araṇyakāṇḍa 3.17.25
19. Manusmṛti 3.33
20. Vālmīki Rāmāyaṇa, Sundarakāṇḍa 5.20.5
21. Manusmṛti 3.34
22. Vālmīki Rāmāyaṇa, Uttarakāṇḍa 7.26.41

Bibliography

1. Altekar, A. S. The Position of Women in Hindu Civilization. 3rd ed., Motilal Banarsidass, Delhi, 1962.
2. Guruge, A. W. P. The Society of the Rāmāyaṇa. Ceylon, 1953.
3. Kane, P. V. History of Dharmaśāstra. Vols. I–II, Poona, 1941.
4. Kapadia, K. M. Marriage and Family in India. 3rd ed., Oxford University Press, Calcutta, 1966.
5. Meyer, Johann Jakob. Sexual Life in Ancient India. Part II, London, 1930.
6. Paṇḍey, Rajbali. Hindu Saṃskār (Hindi). Chaukhamba Vidya Bhavan, Varanasi, 1956.
7. Sengupta, N. Evolution of Hindu Marriage. Popular Prakashan, Bombay, 1965.
8. Vālmīki. Vālmīki Rāmāyaṇam. Edited by Pansikar, Vasudev Lakṣmaṇa Śāstrī. Nirṇaya Sāgara Press, Bombay, 1930.
9. Vālmīki. Vālmīki Rāmāyaṇam (Critical Edition). Edited by G. H. Bhatt et al., Oriental Research Institute, Baroda, 1960–1975.
10. Vyas, S. N. India in the Rāmāyaṇa Age. Delhi, 1967.